

خواجہ فریدؒ کے کلام وچ انسان دوستی

*ڈاکٹر عصمت اللہ شاہ

اسٹنٹ پروفیسر (شعبہ سرانجی)، گورنمنٹ ایسای گریجویٹ کالج، بہاول پور

Ismatullahshah8@gmail.com

**ڈاکٹر محمد ابو بکر

انڈینٹرنٹ سکالر، بہاول پور۔

Abstract:

Khawaja Ghulam Farid, a prominent Sufi poet of the 19th century from the Saraiki belt; Wasaib and former princely state of Bahawalpur, presents a deep-rooted vision of humanism in his poetic works. His Kafis are rich in themes of love, tolerance, spiritual unity, and the dignity of mankind, transcending religious, ethnic, and cultural boundaries. Farid's poetry offers a mystical yet socially inclusive worldview that advocates for equality, compassion, and universal brotherhood. This article explores the humanistic dimensions of his Saraiki poetry, emphasizing his rejection of sectarianism and materialism, and highlighting his call for harmony among all human beings. Through a critical literary analysis of selected verses, the paper reveals how Khawaja Farid's message remains deeply relevant in today's fractured world, offering a path towards empathy, coexistence, and spiritual solidarity.

Keywords:

Khawaja Ghulam Farid, Saraiki Poetry, Humanism, Sufism, Universal Brotherhood, Mystical Thought, Peace, Tolerance, Social Harmony, Anti-sectarianism.

انسان رب سوہنے دی خوب صورت ترین تے پیاری تخلیق اے۔ رب نال محبت کرن دی پہلی پوڑی اوندی مخلوق یعنی انسان نال محبت کوں قرار ڈتے۔ ڈوجھے لفظاں ایچ اے اکھچے جو انسان دوستی ہی دراصل خدا دوستی ہے۔ قرآن کریم ایچ اللہ سیں ڈھیر جاہیں تے ایں مالھ دا ذکر وی کتے جیویں ہک آیت دا مفہوم ہے جو:

"اللہ دے پسندیدہ بندے اوہن جیرھے متقی ہن، آخرت تے یقین رکھن والے، صدقہ خیرات کرن والے، اللہ دی راہ ایچ اپنن جان قربان کرن آلے، سچے، امین، رحم دل، نفسانی خواہشات تے قابور رکھن والے، غصے وچ معاف کرن والے، بے لوث، رحم طلب، لوکیں تے احسان کرن والے، مصیبت ایچ اللہ توں مدد منگن آلے تے اللہ دے عذاب توں پناہ منگن والے۔" (۱)

ایویں "سورۃ النساء" دی آیت نمبر چھتری وچ اللہ سیں فرمیدن جو:

"اللہ دی بندگی کرو تے اوندے نال کہیں کوں شریک نہ ٹھہراؤ۔ ماہ پو نال چنہاں ورتارا کرو تے عزیزاں یتیمیاں، غریباں، رشتہ داراں

، واندیاں، نال رہن والیاں سنگتیاں ساتھیاں، مسافراں تے غلاماں نال چنہاں سلوک کرو۔" (۲)

دنیا دا ہر مذہب انسان دوستی دادرس ڈیندا نظر آندے پر جنہاں بنیادی حقوق تے مجموعی انسانی حقوق دے امکانات دا تحفظ مذہب اسلام وچ ہے۔ سچی جاہ ہوں گھٹ نظر آندے ہیں پاروں صوفی شعر او وی اسلام دے شعائر دی پیروی کر بندیں ہوئیں، عوام نال شاعرانہ مکالمہ کر بندیں ہوئیں انسان دوستی تے اخلاص و احترام تے زور ڈتے جیڑھا قابل ستائش و تحسین ہے۔ ساڈھی صوفیانہ شاعری دا سبھ توں وڈا تے مہاندرا موضوع انسان دوستی رہی ہے۔ بابا فرید گنج شکر توں گھن کرائیں خواجہ فرید تے اوکے شعرا تیں ہر ہک اپنن لے علم مطابق انسان دوستی، امن، محبت، بھرا بھرنی تے احترام آدمیت دادرس ڈتے۔

"برصغیر دی صوفیانہ تاریخ تے دید بھنوں نوٹ نال اے °مالھ نشا بر تھیندی ہے جو اتھاں موجود سارے مذاہب دے انسان اپنٹے منٹن آلیاں کوں ہمیش اعلیٰ اخلاقی اقدار دی تعلیم پٹی۔ ہندومت ہووے یا بدھ مت، اسلام ہووے یا عیسائیت، سکھ ہووے یا پارسی، سارے مذاہب دے منٹن والے بنیادی اخلاقی قدراں تے تاں بہر حال یقین رکھیندیں کیوں جو انہاں تے عمل کیتے بغیر پر امن معاشرے دا قیام بہر حال ممکن ہی کائینی۔" (۳)

اسلام ایچ انسان دوستی دے بنیادی عناصر وچ احسان، عدل، مساوات، سنگتیاں نال چہڑاں ورتاوا، رحم دلی، ڈو جھیاں دی جان تے عزت دی حفاظت، رواداری، خیرات اتے ڈو جھیاں کئی اخلاقی قدراں ہن ایسے ہی او معاملات ہن جنہاں کوں عبادت کوں زیادہ اہمیت حاصل ہے۔ کیوں جو عبادت وچ کی کو تہاں ہی دی صورت ایچ معافی تلافی اتے قضا دی سہولت موجود اے مگر معاملات ایچ ایندی گنجائش نہ ہونوٹ دے برابر ہوندی اے۔ ایں واسطے آکھیا ویندے جو اللہ سیں اپنٹے حقوق تہاں معاف کر پٹیندے پر حقوق العباد دی معافی تلافی کائینی۔ ساڈے نبی پاک ﷺ دیاں تعلیمات وی ایہو درس پٹیندیاں نظر آئیں۔ خواجہ غلام فرید دی شاعری دا ہک وڈا موضوع ایہا انسان دوستی ہے۔ او انسان دوستی دے حوالے نال وحدت الوجود دے نظریے کوں بنیاد پٹا کے ہر انسان کوں یکساں عزت، احترام تے وقار پٹوٹ دے قائل ہن۔ او ایں °مالھ دا بر ملا اظہار کریندیں جو ہر صورت وچ ہوں ذات حقیقی دا جلوہ ہے ہیں ساگوں ہر صورت ہوندی صورت سمجھی وئے:

* یار ہے ، یار ہے ، یار ہے یار سوہنٹا ، کوچھا ، نیک اتے بد (۴)
اے آکھ تے او انسان دی عظمت اتے احترام کوں سو جھل کریندیں۔ ایندی وضاحت کیتے او ہندومت دے چاراں ویداں دا حوالہ وی پٹیندیں اتے ایں °مالھ کوں واضح کریندیں جو انہاں ویداں وچ اے °مالھ واضح کیتی سی اے جو سارے روپ تے حسن و جمال دے جلوے ہوں ذات حق دے ہن۔

* چاروں بید بدانت پکارن اوم، برم، نارائن، دھارن
آتم، آتم سروپ سُدھارن دویت فرید ہے جو ٹھا لارا (۵)
خواجہ فرید ایں °مالھ تے یقین رکھن جو سارے مذاہب تو حید دے قائل ہن ایں واسطے انہاں دا احترام واجب ہے۔ مذہبی رواداری اسلام دے منٹن والیاں دا اوون ہے جیڑھا انہاں کوں۔ میاں مذاہب دے منٹن والیاں کوں ممتاز کریندے۔ خواجہ فرید ایں نظریے دے قائل ہن جو ہر مذہب دی عبادت گاہ اتنی ہی مقدس تے قابل احترام ہے جتنی مسلماناں دی مسیت، او فرمیندیں جو:

* رکھ تصدیق نہ تھی اوارہ کعبہ ، قبلہ ، دیر ، دوارہ

مسجد، مندر، کھڑونور (۶)

خواجہ غلام فرید ہر مذہب دے بائیاں دا احترام کرن ڈا درس پٹیندے ہن۔ انہاں دا اے وی منٹن ہا جو ہندو مذہب دے بانی نہ چھڑے تو حید پرست ہن بھل جو او اللہ دے بھیجے ہوئے چون ویں بندیاں وچوں ہن۔

ہک محفل وچ ہیں موضوع تے گفتگو کریندیں ہوئیں انہاں دے خیالات کوں رکن الدین پرہار ایں طرا نحویں بیان کیتے:

"ایندے بعد کہیں عرض کیتا جو سری کرشن جی تے راجندر صاحب فقیر اتے درویش ہن یا کائناں۔ آپ فرمایا جو سارے او تار اتے رشی لوک اپنٹے اپنٹے ویلے دے پیغمبر تے نبی ہن" (۷)

ایوں زرتشت مذہب دے حوالے نال وی ہیں طرح دے نظریات دا اظہار کریندیں ہوئیں فرمیونے:

"زرتشت صاحب دی نبوت وی ہک طرح نال حدیث شریف کوں ثابت تھیندی اے۔ "تفرق امتی علیٰ ثلاث و سبعین فرقہ" یعنی می پٹی امت تہتر فرقیان ایچ وڈتج ویسی۔ ایندی تفصیل ایچ لکھن جو ہک روایت دے مطابق مجوس (زرتشتی آتش پرست) دے ستر فرتے ہوسن

یہود دے اکثر، نصاریٰ دے بہتر اتے مسلماناں دے تہتر فرقے ہوسن۔ چونکہ مجوس جیڑھے زرتشت دی اُمت ہن، دا ذکر اہل کتاب دے

مقابلے اچ آئے ایں کونوں ثابت تھیندے جو زرتشت صاحب وی اپنٹے وقت دے نبی تے پیغمبر ہن" (۸)

خواجہ فرید انسان دی شخصیت دے اندر اچھے اعلیٰ اوصاف ڈیکھن چنندن جیڑھے اوکوں معاشرے اچ موجود انساناں کیتے فائدہ مند اتے ہر دل عزیز بن اوان۔ اے انسانیت دا درس ہر صوفی اپنٹے اپنٹے انداز اچ ڈیندا آئے۔ خواجہ غلام فرید وی تصوف دی ہوں روایت کوں اہل و دھیندے ہوئیں رواداری، مساوات، ہمدردی اتے انسان دوستی جیہاں خوبیاں دے حامل نمونے دے انسان دی شخصیت دی تعمیر کرن چاہندن۔ ڈاکٹر میاں مشتاق احمد دے بقول:

"کلام فرید فلسفے دا ناں ہے انسانیت دا فلسفہ، ایں واسطے خواجہ غلام فرید دا کلام صرف سرائیکی زبان دے شوقیناں واسطے ہی کائنی بلکہ پوری انسانیت واسطے ہے۔ فلسفہ فرید دراصل اپنٹی اصل راہ کنوں بھٹکے ہوئے انساناں واسطے نشان منزل ہے۔ فرید دے کول ہک سبق ہے، ہک طریق زندگی ہے، جیکوں اپنا کر ایں انسان اپنٹی تکمیل آلے پاسے اہل و ہاں تھیندے۔" (۹)

خواجہ غلام فرید کج شاعر ہن انہاں دی شاعری وی آفاقی پیغام دی حامل ہے۔ انہاں دا انسان دوستی دا سنیہا ہر خاص و عام واسطے ہے او جیڑھے اگھدن:

* چھڈ کر ورد تے زُبد عبادت ننت کردے درد پرستی (۱۰)
* سٹ کر ورد فرید ہمیشہ گیت پر م دے گاندے (۱۱)

تاں انہاں دا اے پیغام ہر کہیں واسطے ہوندے۔ دین اسلام دی فطرت تے فلسفے دے عین مطابق او عبادات کونوں زیادہ معاملات دی اہمیت تے زور ڈیندے نظر آندن۔ انسان دوستی دا اے پیغام انہاں دی شاعری دا نشانہ پرکھ اے جیکوں انہاں عام فہم تے دل چکویں انداز اچ پیش کرن دا اہر کیتے۔ ڈاکٹر مزمل حسین دا اگھنٹے اے جو:

"خواجہ سٹ دے فلسفے دا بنیادی نکتہ عالم گیر محبت تے انسان دوستی ہے بلاشبہ تمام مذاہب دے صوفیاء ایہو فلسفہ ہوندے پر خواجہ سٹیں جوں وضاحت اتے نکھار دے نال ایں فلسفے کوں عام کیتے انہاں جیڑھے ماحول اتے عہد وچ ایں فلسفے کوں عام کتیا اوندے وچ انہاں دے متوازی تلائیت دا ادارہ زیادہ فعال ہاتے عام لوکاں وچ اثر و رسوخ دی زیادہ پابرجی ہے پیرائے تے اسلوب وچ دائمی محبت دی اہم کیتی اوندی کئی مثال کائنی۔" (۱۲)

اعلیٰ ظرفی تے گھلا دل ہونڈ ہک مسلمان دی او خوبی ہے جیڑھی اوکوں برداشت تے عفو و درگزر سکھیندی اے۔ اوسا تھی انساناں دی ہر اوکھی سوکھی اہم کوں صبر تے حوصلے نال برداشت کریندے۔ کہیں اوکھی اہم تے ناراض نی تھیندا۔ یاراں دوستاں کوں سر اکھیں تے بلہیندے۔ اتے انہاں دی دلوں قدر کریندے۔ خواجہ غلام فرید اچھے مسلمان دے ایں کونوں بیان کریندیں ہوئیں اہل و ہاں:

* اکھیاں دے وچ قطر نہ ماوے سارے سارے ساندے (۱۳)

آپ شدت پندی اتے ہٹ دھرمی کوں وی انسان دوستی دی راہ دی سبھ توں وڈی رکاوٹ سمجھدن اتے چنندن جو انساناں اے شدت پندی چھوڑ کر ایں پیار محبت اتے دوستی دی فضا قائم کرے، کہیں کوں تنگ کرے اتے نہ کہیں کوں تنگ تھیوے۔ اپنٹے مذہب اتے مسلک کوں چھوڑے نہ اتے نئے دے مذہب اتے مسلک کوں چھوڑے ناں، فرمیندن:

* ٹھہندی نہیں تشدید وے کاوڑ اتے تہدید وے (۱۴)

آپ دا نظریہ ہے جو زندگی جوں مختصر ہے ایں واسطے ایکنوں نفرت، بغض، عناد اتے بیاں اخلاقی برائیاں اپناتے خراب کرن دی بجائے چنگے طریقے نال کھل ہس کے گزارن اں چاہیدے تاں جو مرن دے بعد وی لوک اچھے لفظاں نال یاد کرن۔ آپ ایں حدیث پاک تے عمل کرن دا درس ڈیندن، جیندے مطابق بہترین انسان او ہے جیڑھا اپنٹے سنگتیاں کوں نفع ڈیوے اتے اے وی جو سبھ لوکاں نال کھل ہس تے چنگی اہم کرو۔ خواجہ غلام فرید فرمیندن جو:

* ہیں ظلم توں کر بس کڈیں
رلے فرید دے وس کڈیں
وس رس اتے کھل ہس کڈیں
جیوٹ دے ڈیہنہ ہن چار دے (۱۵)

خواجہ غلام فرید فخر، غرور اتے تکبر کوں وی پسندنی فرمیںدے، اوچھندن جو ایں مٹی دے بٹے ہوئے انسان کوں فخر وڈائی نی ٹھہندی ایں واسطے او جھک نوائی اتے عاجزی کوں اختیار کرے، کیوں جو فخر، غرور صرف اللہ سئیں کوں چھپے۔ انسان ایں قابل کینی جو او خدا دی ڈٹی ہوئی دولت، شہرت، عزت، علم، حسب نسب، وقار، یا مقام مرتبے تے ودبھنڈے۔ کلام فرید وچ جاہ جاتے غرور اتے تکبر کوں بچاؤ دادرس ڈٹا گئے۔ اتے آپ اپنیاں محفلاں وچ وی اینداز کرکریںدے ہن۔ اتے ایں کونوں بچاؤ دا علاج وی ڈیہندے ہن۔ ہک واری غرور اتے تکبر دی مالھ تھئی تاں اکیوئیں:

"اینڈے بعد کبر اتے رعونت دے متعلق مالھ مہاڈتھیوں ای یعنی او تکبر جیڑھا علم وغیرہ دی وجہ نال پیدا تھیندے آپ نے فرمایا جو رعونت دیاں چار قسماں ہن اول رعونت نفس، دوم رعونت علم، سوم رعونت نسب، چہارم رعونت مال۔ پس اگر رعونت نفس اچ تہلا ہو ووتاں آئیہ اتامرون الناس بالبر و تنسون انفسکم (کیا تاساں ڈو جھیاں کوں نصیحت کریںدے وے اتے خود عمل نوھے کریںدے) تے غور کرو تے شیطان کوں ڈیکھو جو تکبر او کوں کیوں برباد کر ڈیتا۔۔۔" (۱۶)

بندہ غرور اتے تکبر دا شکار تھی کے ساتھی انساناں کوں اپن دے کونو حقیر اتے گھٹیا سمجھن ا ویندے۔ ایں طرحاں انسان دوستی دی فضا قائم نی تھی سدی۔ ایں واسطے خواجہ فرید ایں کونوں بچاؤ دی نصیحت کریںدے ہن۔ ایندی جاتے اوچھندن ہن جو انسان آیت اچ پیار اتے محبت کوں فروغ ڈیوے تاں جو اے دنیا پریم نگر بٹ فتنہ جتھ نفرت ظلم اتے۔ یاں اخلاقی برائیاں اصلوں نہ ہوں۔ انہاں کوں اے پتہ ہا جو ایں منزل دا پندھ، ہوں او کھاپے مگر ول وی او پریم نگر بٹ دی سک دل اچ رکھیندے ہن اتے انسان دوستی دی ایں منزل کوں حاصل کرن واسطے ہر کہیں کوں ترغیب ڈیہندے رہیہن:

* دل پریم نگر بٹوں تا گئے جتھاں پنیڈے سخت اڑا گئے
نہ راہ فرید نہ لا گئے ہے پندھ ہوں مشکل دا (۱۷)

اے پریم نگر دراصل او مثالی معاشرہ ہے جتھ کہیں قسم دی کوئی اخلاقی برائی نہ ہووے، ہک ڈو جھے دا احترام ہووے، کوئی کہیں کونوں کہیں وی وجہ نال نفرت نہ کرے اتے آزادی نال اتے بے فکری نال اپنی مرضی مطابق اپنی حیاتی دے چار ڈیہنہ گزارے۔ ایہو خواجہ غلام فرید دا خواب ہی جیندی تعبیر او پریم نگر دی صورت وی ڈیکھن چھندن ہن۔ ڈاکٹر جاوید چانڈیو اہدن:

"خواجہ سئیں دے فلسفے دے ایں بنیادی نکتے یعنی احترام انسانیت نال ہی او معاشرہ جنم گھن سدی جیڑھا تخلیقی صلاحیتاں کوں بروئے کار گھن آئے" (۱۸)

خواجہ غلام فرید ہک صوفی ہن اتے صوفی دا ایمان اے ہونڈے جو سارے انسان رب سوہن دے مظاہر ہن ہر دل وچ رب وسدے ایں واسطے نہ کہیں دال ڈکھایا فتنے اتے نہ کہیں نال سختی کیتی فتنے اول کوں ہی قرآن اتے کتاب سمجھدن اتے اینکوں رعناوٹن۔ ہوں وڈا آگناہ اتے پاپ قرار ڈیہن۔ اوچھندن جو بندہ چھڑیاں وڈیاں وڈیاں کتاباں نہ پڑھدا رہوے بلکہ دلاں کوں پڑھے اتے انہاں کوں فخر کرن دی تدبیر کرے جیڑھی صرف انسان دوستی نال ہی ممکن ہے۔ فرمیںدن:

* نہ کافی جان کفایہ نہ ہادی سمجھ ہدایہ
کر پڑے جلد وقایہ ایہا دل قرآن کتاب اے (۱۹)

انسانی جذبات دے احترام دالے درس ہی انسان دوستی دی منزل آلے پاسے انسان دی راہنمائی کریندے ایں واسطے خواجہ غلام فرید ایں ۱۰ لہ تے زور ڈیندن۔ اسان ڈیندے ہیں جو انہاں دے کلام ویچ جاء جاتے انسانیت نال محبت دادرس ڈیندے تے مثالی معاشرے دی تشکیل تے زور ڈیندن۔ اوچیندن جو انسان او کم کرے جیندے نال اللہ دی مخلوق راضی تھیوے اتے ایہا ہی دراصل اللہ دی رضا حاصل کرن ڈاک تک نسخہ ہے۔ ڈاکٹر نواز کاوش، کلام فرید دے ایں ۱۰ بارے اہدن:

"انہاں دی ہک ہک کافی، ہک ہک لفظ، ہک ہک بول پورے معاشرے دی تصویر ای پیش نہیں کریند بلکہ دلاں ویچ لیتے ہوئے جذبات کول بیدار کرتے ہک ایچھی راہ تے گھن آندے جتھاں حیاتی دے سارے رستے ہک ایچھے مرکز کول ویندن جیڑھے انسانی نجات دا ذریعہ ہن۔ جیڑھے بقائے انسانیت دی معراج ہن، جیڑھے راہ حق دی علامت ہن۔" (۲۰)

خواجہ غلام فرید معاشرے ویچ پیار، محبت اتے امن دے فروغ ویچ روایتی مٹاں کول سبھ کنوں وڈی رکاوٹ سمجھدن۔ او مٹاں دی روایتی ہٹ دھرمی، شدت پسندی اتے جھوٹی، انا تے ضد دے سخت خلاف ہن۔ او ایچھیں ادھ پڑھیے مٹاں کول ایمان واسطے خطرہ سمجھدن۔ ایں واسطے او اپن لے نفس دے پجاری انہاں مٹاں دی تقلید چھوڑ کے وحدۃ الوجودی صوفیا منصور حلاج اتے ابن العربی کول اپن ارواحانی استاد سمجھدن۔ اہدن:

* مٹاں مارن سخت ستاون ۱۰ گھڑے راز دا بھید نہ پاون
بے وس شودے ہن معذور

ملوان لے دے وعظ نہ بھاٹے بے شک ساڈا دین ایمان
ابن العربی دادستور (۲۱)

* مٹا پٹھڑے معنی کردے آیت درس حدیث خبر دے
صرف صداتے تھئے مغرور (۲۲)

* مٹاں نہیں کہیں کار دے شیوے نہ جانن یار دے
سمجھن نہ بھیت اسرار دے ونج کڈ دے بھرنے تھئے دٹی (۲۳)

انسان دوست شاعر دی حیثیت نال خواجہ غلام فرید مٹاں دی لوکاں کول تروڑن اتے فرقہ واریت دی ترغیب دے مخالف ہن۔ ایندی بجائے اوصوفی دی لوکاں کول جوڑن اتے رواداری، مساوات تے انسان دوستی دے جذبے کول فروغ دی اہمیت تے زور ڈیندن تاں جو ہک مثالی معاشرہ تشکیل پاوے۔ ڈاکٹر مزمل حسین ایں بارے اہدن:

"انہاں نئے صوفیا دی طرحاں رنگ تے نسل اتے طبقاتی رنگ دے بت تروڑیے ایندے نال فطرت نال عشق اتے ایندی جھولی ویچ زندگی گزارن دی شدید خواہش وی کیتی اتھوں خواجہ فرید دے سیاسی، سماجی اتے تہذیبی شعور جنم گھدا اتے خود کول اپن لے عہد دے تخلیق کاراں اتے دانشوراں کنوں انج کریندیں ہوئیں انسان کول لازوال محبت دے رشتیاں ویچ ڈھال ڈن دے نوں رستے ڈکھائے اتے ایندے نال نال اے وی آکھیا جو دین، دھرم، محبت کھنڈاؤن دے ذریعے ہن نہ کہ نفرت اتے بیگانگی دے اسباب ہن" (۲۴)

خواجہ غلام فرید اپن لے پیارے مرید نواب صادق محمد خان چہارم دی رسم تاج پوشی دے موقعے تے جیڑھا قصیدہ انہاں واسطے لکھ بھجیا اوندے ویچ وی انہاں ویلے دے بادشاہ کول بیان دعائیں تے نصیحتاں دے نال نال انسان دوستی دی نصیحت کہتی اتے ایں مثالی ریاست دے مثالی حکمراناں دیاں بیان خوبیاں تے ۱۰ بیان کریندیں ہوئیں انہاں دی رواداری، مساوات تے صنفی برابری جھیاں خوبیاں دی تعریف وی کیتی جو ایں ریاست دے نواب ہمیشہ انسان دوست رہن اتے بغیر تفریق دے ہر چھوٹے وڈے، امیر، غریب کول انہاں دا برابر دا حصہ ڈیندن۔ آپ اہدن:

* فیض تیڑے دے چہ وچ تھے
زالیں مرد نئے گھن حصے
نینگر نکلے، بڈھڑے، لے
مندھڑے مال ایٹے (۲۵)

کلام فرید وچ ڈھیر جاہیں تے ایس خواہش دا اظہار وی ملدے جو انسان آپت اچ مل جل کے پیار محبت نال رہون، ون ڈا ولھاکے کھاون، ہک نئے دے ڈھڑے، نکھ، خوشی، غمی اچ شریک تھیون، اتے ہک ڈوجھے دا آسرا بٹن۔ اپنی ہک چہ مشہور کافی وچ او اپنی ایس خواہش دا اظہار ایس طرحاں کریندن:

* آ چنوں رل یار پیلوں پکیاں نی وے
جال ملوٹیں تھنی آبادی پل پل خوشیاں دم دم شادی
لوکی سہنس ہزار کُل نے پھکیاں نی وے (۲۶)

خواجہ غلام فرید انسان دوستی تے مبنی ہک ایجھے مثالی معاشرے دی تشکیل دے خواہش مند بن جھ سکے سکے جھ بڑے جھیرے، مسلکی اختلافات، تنازع تے نفرت نہ ہووے، لوک آپت اچ بھرا بھری دے جذبے کوں فروغ ڈیون، ہک نئے دے ڈھڑے، نکھ درد و نڈن، نکیاں نکیاں، اہیں برداشت کرن سکھن اتے خواجہ خواہ دی ضد تے انا کوں چھوڑ کے بہترین انسان بٹن و نجن۔ ایس طرحاں ہی خوش تے خوش حال معاشرہ بٹن سی، وسیب ترقی کر لسی اتے ول صورت حال اے ہوسی جو:

* ٹوہیے اچھلن مال نہ ماوے راتیں یار اسان حل لاوے
ہر کوئی فرحت نال نبھاوے ہک ڈھڑے، ڈھڑے پیا کھاندا ہے (۲۷)

حوالہ جات:

1. اعوان، گل عباس، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری اچ انسان دوستی، سرائیکی ادبی بورڈ ملتان، 2010ء، ص 37
2. بھٹی، امجد علی، ڈاکٹر، انسان دوستی تے پنجابی شاعری، اے۔ ایچ پبلشرز، لاہور، 2008ء، ص 56
3. شاہ، عصمت اللہ، پریم نگر، فکشن ہاوس لاہور، 2016ء، ص 7
4. دیوان فرید، عزیز، عزیز الرحمان، مولوی، تقابلی مطالعہ، حواشی، ترتیب، "جاوید چانڈیو، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور، 1998ء، کافی نمبر 7/30، ص 95
5. دیوان فرید، کافی نمبر 20/19، ص 87
6. دیوان فرید، کافی نمبر 2/50، ص 110
7. مقابلیں الجلاس، مقبوس نمبر 52-51، ص 388
8. ایضاً، ص 390
9. احمد، میاں مشتاق، ڈاکٹر، مضمون مشمولہ، سد مائی سرائیکی، ادبی مجلس بہاول پور، جلد 13، شمارہ 49، جولائی تا ستمبر 2001ء، ص 25
10. دیوان فرید، کافی نمبر 3/211، ص 218
11. دیوان فرید، کافی نمبر 8/249، ص 242

12. حسین، مزمل، ڈاکٹر، مضمون مشمولہ "تھل" کالج میگزین گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج لہ، مدیر: ڈاکٹر افتخار بیگ، 16-2015ء، ص 81
13. دیوان فرید، کافی نمبر 6/249، ص 242
14. دیوان فرید، کافی نمبر 1/172، ص 191
15. دیوان فرید، کافی نمبر 33/32، 158، ص 181
16. مقابیس المجالس، مقبوس نمبر 18، جلد اول، ص 298
17. دیوان فرید، کافی نمبر 15/14، ص 84
18. چانڈیو، جاوید، ڈاکٹر، سرانجکی زبان، ادب اور معاشرہ، ملتان انسٹی ٹیوٹ آف پالیسی اینڈ ریسرچ ملتان، 2010ء، ص 88
19. دیوان فرید، کافی نمبر 7/6، 200، ص 212
20. کاوش، نواز، ڈاکٹر، مضمون مشمولہ، سلک سلوک فریدی، مرتب: حمید الفت لغانی، سرانجکی ادبی بورڈ، ملتان، 2000ء، ص 117
21. دیوان فرید، کافی نمبر 7/6، 37، ص 100
22. دیوان فرید، کافی نمبر 9/50، ص 111
23. دیوان فرید، کافی نمبر 9/8، 251، ص 243
24. حسین، مزمل، ڈاکٹر، مضمون مشمولہ، تھل، کالج میگزین، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج لہ، مدیر: ڈاکٹر افتخار بیگ، 16-15-20، ص 82
25. دیوان فرید، کافی نمبر 9/8، 240، ص 236
26. دیوان فرید، کافی نمبر 9/1، 167، ص 188
27. دیوان فرید، کافی نمبر 5/4، 168، ص 189